

Avropa romanları Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının ədəbi-estetik fikrində
(*XX əsrin birinci yarısında yazılmış tədqiqatlar əsasında*)

Leyla Ramazanova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: leylamuellim@gmail.com

Annotasiya. XX əsrin I yarısında Azərbaycan filoloji fikrində tədqiqata cəlb olunan problemlərdən biri də Avropa ədəbiyyatı, xüsusilə, Avropa romanları idi. Dilimizə tərcümə olunan bu romanlar haqqında yeni araşdırmalar, məqalələr dərc edilirdi.

İlk Avropa romanı hesab edilən "Don Kixot"la bağlı ədəbiyyatşünaslığımızda M.Rəfili, Ə.Sultanlı, P.Xəlilovun dəyərli araşdırmaları mövcuddur. Bu tədqiqatlarda Migel de Servantesin həyat və yaradıcılığı xronoloji şəkildə araşdırılmış, ispan və dünya ədəbiyyatındakı mövqeyi düzgün qiymətləndirilmişdir.

Avropada roman janrı XIX əsrdən etibarən aparıcı janra çevrilmiş, müxtəlif növləri yaranmışdır. Bu dövrün ən məşhur roman ustadlarından biri ziddiyyətli və zəngin yaradıcılıq yolu olan böyük fransız yazıçısı V.Hüqodur. "Paris Notrdam kilsəsi", "Səfillər" romanı ədəbiyyatşünas alimlərimizin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. M.Rəfili "Paris Notrdam kilsəsi" romanını fransız xalqının dühasını tərənnüm edən bir dastan kimi səciyyələndirmişdir. Qərb ədəbiyyatı üzrə o zamanın ən güclü mütəxəssisləri "Səfillər" romanı ilə bağlı təhlillərində doğru qənaətə gəlmişdilər; həqiqətən, romanda məhdud bir hadisə deyil, səfalət içində yaşayan xalqın həyatı və XIX əsrin birinci yarısındakı Fransa bütün ziddiyyətləri ilə göstərilirdi. Jül Vern Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da əsərləri ən çox tərcümə edilən avropalı yazıçıdır. Qəhrəmanlıq mövzusunda elmi-fantastik romana kimi, Avropa ədəbiyyatında müxtəlif mövzulu, rəngarəng obrazlar aləmi olan bu janr J.Vernin yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbi prosesinə daxil olmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Avropa, ədəbiyyat, roman, tədqiqat

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 24.02.2022; qəbul edilib – 10.03.2022

European novels in the literary aesthetic thought of Azerbaijani Philologists
(*on the basis of the researches written in the first half of the 20th century*)

Leyla Ramazanova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: leylamuellim@gmail.com

Abstract. One of the issues that was subjected to study in Azerbaijani philological thought in the first half of the 20th century was European literature, especially European novels. New researches and articles were published about these novels that were being translated into our language.

M.Rafili, A.Sultanli, P.Khalilov are the authors of valuable researches in our literature on "Don Quixote", which is considered to be the first European novel. In these studies, the life and work of Miguel de Cervantes were studied chronologically, and his position in Spanish and world literature was correctly assessed.

The genre of novel became the leading genre in Europe as of the 19th century, and its various types have emerged. One of the most outstanding masters of the novel of this period is the great French writer Victor Hugo, who had a controversial and rich literary career. The novel "Notre-Dame de Paris" and "Les Miserable" have always been in the center of attention of our literary scholars. M.Rafili described the novel "Notre-Dame de Paris" as a saga glorifying the wisdom of the French people. The most powerful scholars working on the Western literature of the time achieved the right

conclusion in their analysis of the novel “Les Miserable”; indeed, the novel did not describe a specific event, but the life of a people living in poverty, with all the contradictions of France in the first half of the 19th century.

Jules Verne is the most translated European writer in Azerbaijani literature. From the theme of heroism to the science fiction novel, this genre, which is a world of colorful images with different themes in European literature, entered the Azerbaijani literary process with the work of Jules Verne.

Keywords: Azerbaijan, Europe, literature, novel, research

Article history: received – 24.02.2022; accepted – 10.03.2022

Giriş / Introduction

XX əsrin I yarısında Azərbaycan filoloji fikrində tədqiqata cəlb olunan problemlərdən biri də Avropa ədəbiyyatı, xüsusilə, Avropa romanları idi. Dilimizə tərcümə olunan bu romanlar haqqında yeni araşdırmalar, məqalələr dərc edilirdi.

İlk Avropa romanı hesab edilən “Don Kixot” la bağlı ədəbiyyatşünaslığımızda M.Rəfili, Ə.Sultanlı, P.Xəlilovun dəyərli araşdırmaları mövcuddur. Bu tədqiqatlarda Migel de Servantesin həyat və yaradıcılığı xronoloji şəkildə araşdırılmış, ispan və dünya ədəbiyyatındakı mövqeyi düzgün qiymətləndirilmişdir.

Avropada roman janrı XIX əsrdən etibarən aparıcı janra çevrilmiş, müxtəlif növləri yaranmışdır. Bu dövrün ən məşhur roman ustalarından biri ziddiyyətli və zəngin yaradıcılıq yolu olan böyük fransız yazıçısı V.Hüqodur. “Paris Notrdam kilsəsi”, “Səfillər” romanı ədəbiyyatşünas alimlərimizin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. M.Rəfili “Paris Notrdam kilsəsi” romanını fransız xalqının dühasını tərənnüm edən bir dastan kimi səciyyələndirmişdir. Qərb ədəbiyyatı üzrə o zamanın ən güclü mütəxəssisləri “Səfillər” romanı ilə bağlı təhlillərində doğru qənaətə gəlmişdilər; həqiqətən, romanda məhdud bir hadisə deyil, səfalət içində yaşayan xalqın həyatı, XIX əsrin birinci yarısındakı Fransa bütün ziddiyyətləri ilə göstərilirdi. Jül Vern Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da əsərləri ən çox tərcümə edilən avropalı yazıçıdır. Qəhrəmanlıq mövzusunda elmi–fanastik romana kimi Avropa ədəbiyyatında müxtəlif mövzulu, rəngarəng obrazlar aləmi olan bu janr J.Vernin yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbi prosesinə daxil olmuşdur.

Əsas hissə / Main Part

XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının tədqiqata cəlb etdiyi problemlərdən biri də Avropa romanları idi. Avropa romanının ədəbiyyatşünaslığımızın tədqiqat obyektində mühüm yer tutmasının əsas səbəblərindən biri də artıq Avropa romanlarının bir çoxunun dilimizə tərcüməsidir. Avropa romanı ilə ilk tanışlıq həm də onun araşdırılmasını şərtləndirmiş, dərc edilmiş romanlar haqqında resenziya xarakterli məqalələr yazılmışdır. Bu məqalələrdə Avropa roman janrının yaranması, inkişaf mərhələləri və ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığı təhlil edilirdi.

İlk Avropa romanlarının tədqiqi və tərcüməsi. Müasir roman janrının bənzərləri İntibah dövründə yaranmağa başlamışdır. İlk nümunələri Fransua Rablenin “Qarqantua və Pantaqrüel”, Servantesin “Don Kixot” əsərləri hesab olunur. İntibah dövrünün ən qüdrətli nümayəndəsi M.Servantes və “Don Kixot” romanı Azərbaycan filoloji fikrinin həmişə maraq dairəsində olmuşdur. 1930-cu ildə bu əsər ilk dəfə E.Şemizadə tərəfindən “Don Kixot Lomaçski” adı ilə tərcümə olunmuşdur. 1933-cü ildə M.Arif tərəfindən yenidən tərcümə olunan bu əsər təkrar nəşr olunmuşdur. Mikayıl Rəfili bir il sonra yenidən nəşr olunan bu tərcüməyə “Servantes və onun “Don Kixot” əsəri” adlı geniş ön söz yazmışdır. M.Rəfili bu tədqiqatında Servantesin yaşadığı ədəbi dövrü, həyat və yaradıcılığını, Avropa ədəbiyyatında ilk roman olaraq qəbul edilən “Don Kixot” əsərinin bədii, ictimai xüsusiyyətlərini geniş təhlil etmiş, maraqlı fikirlər səsləndirmişdir. Tədqiqatçı Servantesin İspaniya və Avropa ədəbiyyatı

yatındakı yerinin önəmini göstərmək üçün yazırdı: “*Əgər Göte Almaniyanın yüksək ədəbi bir dahisidirsə, əgər Puşkin rus ədəbiyyatının müəzzəm bir simasıdırsa, əgər Şekspir İngiltərənin ölməz bir fəxri və ən dahiyənə bir şairidirsə, Servantes də bir o qədər İspaniyanın ən yüksək bir ədəbi dahisidir*” [7, s.14].

Məşhur “Don Kixot” əsəri ilə yanaşı, Servantes iyirmiye qədər pyesin, bir çox novellanın, bir neçə romanın müəllifidir. Daim maddi ehtiyac içərisində yaşayan ədibin həyatı olduqca ağır keçmiş, müharibədə qolunun birini itirmiş, bir neçə dəfə həbs olunmuşdur. Rus mənbələrindən bəhrələnən və dövrünün tələblərinə uyğun olaraq M.Rəfili türk donanmasına əsir düşən Servantesin “korsanlar” tərəfindən oğurlandığı, burada ona əziyyət verildiyi haqqında yazmışdır [7, s.16]. Müasir dövrdə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, qolundan yara almış Servantes əsirlikdə heç bir ağır fiziki işlə məşğul olmamışdır. Müasir ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran məsələlərdən biri də Sovet hakimiyyəti dövründə ideoloji təzyiq altında buraxılmış nöqsanları və naqis cəhətləri ortadan qaldırmaqdır.

“Don Kixot” əsərinin ideyasını düzgün müəyyənləşdirən Ə.Sultanlı haqlı olaraq yazırdı: “*Don Kixot cəngavərlik romanlarına parodiya şəklində yazılsa da, onun əhatə dairəsi və ideya çərçivəsi xeyli genişlənməmiş, böyük bir dövrü real cizgilərlə əks etdirən epopeya kimi meydana çıxmışdır*” [10, s.299]. Servantes yaşadığı dövrdən iki yüz il geri qalan, keçmişlə yaşayan, müasir həyatın normalarına göz yuman baş qəhrəmanına yumoristik cəhətdən yanaşmışdır. Ayrıq, yoxsul, kimsəsiz Don Kixot kor-kobud bir kəndli arvadı naminə qotur madyana minərkən, dəyirmanları div zənn edib vuruşarkən, qoyunları bir ordu hesab edərkən bu hərəkətlər bizdə ikrah hissi deyil, acı təbəssüm doğurur.

Əsərin digər qəhrəmanı Sanço Pansa da ədəbiyyatşünaslarımızın tədqiqatlarından kənar qalmamışdır. M.Rəfili həm Don Kixotu, həm də Sanço Pansanı keçmişlə yaşayan, keçmiş təsəvvürlərini canlandıran, keçmiş günlərin rüyalarını bir həqiqət zənn edən obrazlar kimi dəyərləndirmişdir [7, s.28]. Bu kasıb ispan kəndli obrazını görkəmli ədəbiyyatşünas Pənah Xəlilov azərbaycanlı Məmməd-həsən əmi obrazı ilə müqayisələr şəklində təqdim etmişdir. Var-yoxları bir eşşəklərinin onlar üçün nə qədər dəyərli olması, hər ikisinin sevimli heyvanlarını itirməsi bu obrazları yaxınlaşdıran cəhətlər idi. Tədqiqatçı müqayisələrinin nəticəsi olaraq bildirir: “*Servantesin “Don Kixot” u onun zamanası üçün, bizim ədəbimizin “əhvalatları” bizim zamanamız üçün keçmiş intibah tələblərindən daha yüksək zivənin demokratik, bəlkə də, inqilabi ideyalarını əks etdirmişdir*” [9, s.6]. Don Kixot obrazını Sanço Pansa ilə ziddiyyətli, lakin üzvi vəhdətdə təsvir edən Servantes Sanço Pansanı xalq kütlələrinin əsl, doğma nümayəndəsi kimi əbədləşdirmişdir. Sançonun tez-tez söylədiyi atalar sözləri, məsəllər, hərdən gülünc, hərdən müdrik mühakimələri, xalq dünyagörüşünə söykənən müdrikliyi romana xüsusi bir gözəllik qatmışdır.

“Don Kixot” əsərinin ilk nəşrinin 350 illik yubileyi münasibətilə 1955-ci ildə bir sıra məqalələr işıq üzü gördü. Mötəbər qərbşünas alimlərimiz Ə.Sultanlı, M.Rəfili, Ə.Ağayev araşdırmalarında bu əsərin meydana gəldiyi tarixi şəraitə qısa nəzər salmış, ölkə daxilində irticaçı idarə üsulu yaradan II Filippin siyasəti nəticəsində ispan xalqının, görkəmli ədibin necə ağır həyat sürdüyünü şərh etmişlər. Həmçinin ispaniyalı yazıçının həyat və yaradıcılığı xronoloji şəkildə təhlil olunmuşdur. Yarandığı dövrdə “Don Kixot”dan bəhs edənlər əsəri cəngavər romanlarına və cəngavər adətlərinə qarşı yazılmış bir satirik əsər kimi qəbul edirdilər. İdealla reallıq xəyalla gerçəklik arasındakı ziddiyyət Don Kixot obrazını xarakterizə edən əsas xüsusiyyət olaraq həmişə tədqiqatçılar tərəfindən ön plana çəkilmişdir. Sonrakı dövrdə də Servantesin yaradıcılığı və onun “Lamançlı Don Kixot” əsəri ədəbi prosesin diqqət mərkəzində olmuşdur. 1983-cü ildə P.Xəlilovun tərcüməsində bu əsər Azərbaycan oxucuları üçün yenidən canlanmış, sadələşdirilmiş halda məktəblilər üçün də ayrıca nəşr olunmuşdur. Son illərdə də Servantesin əsərləri latın qrafikası ilə müxtəlif nəşriyyatlarda dəfələrlə nəşr edilmişdir.

XIX əsr Avropa romanlarının araşdırılması məsələləri. Avropada əsası Migel de Servantes tərəfindən qoyulmuş roman janrı XIX əsrdə geniş intişar tapmış, aparıcı janra çevrilmişdir. Bu dövrdə elmin, mədəniyyətin inkişafı məsələsinə professor Cəlil Nağıyevin maraqlı yanaşması olmuşdur. O, yazır: “*XIX əsr ümumdünya mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində sözün tam mənasında ikinci intibah dövrü sayıla bilər. Birinci intibah dövrü kimi bu dövrdə də dünyanı məhvərindən oynadan elmi-texniki kəşflər edildi, təbiət və humanitar elmlər sürətlə inkişaf etdi, bir-birindən nəhəng sənətkarlar – yazıçılar, rəssamlar, heykəltəraşlar və bəstəkarlar yetişdi. Qərbi Avropa maarifçilik hərəkatının*

möhkəm bünövrəsi və zəngin ənənələri üzərində yetişən XIX əsr dünya mədəniyyəti bəşəriyyətə bir-birindən qiymətli sənət nümunələri bəxş etmişdir” [6, s.9]. Bu əsrdə roman janrının həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət etibarilə zənginləşməsi və inkişafı da dövrün tələbindən doğmuşdur.

Lev Tolstoyun “ən yaxşı fransız romanı” adlandırdığı, M.Rəfilinin V.Hüqonun “şah əsəri” kimi səciyyələndirdiyi [8], bizə görə yalnız Fransanın, Avropanın deyil, dünya roman janrının şah əsəri olan “Səfillər” əsəri də bu dövrdə qələmə alınmışdır. Ziddiyyətli və zəngin yaradıcılıq yolu olan böyük fransız yazıçısı V.Hüqo bu əsərə qədər bir neçə romanın müəllifi kimi ədəbiyyatda öz sözünü demişdi. “İslandiyalı Han” (1923), “Edama məhkumun son günü” (1829), “Paris Notrdam kilsəsi” (1831) romanları bu janrda müəllifin ilk qələm təcrübələri idi. “Paris Notrdam kilsəsi” romanı haqqında yüksək fikirdə olan M.Rəfil yazırdı: “*Romanın bəzi səhifələri fransız xalqının dühasını tərənnüm edən bir dastan kimi səslənir. Hüqo böyük bir məhəbbətlə xalq kütlələrinin, yoxsul və səfil insanların hakimlər dünyasına, kral məhkəməsinə, katolik ruhaniliyə qarşı üsyanını romantik bir şeiyyətlə təsvir edir*” [8]. V.Hüqo bu romanında müasir həyatın eybəcərliklərini göstərmək üçün tarixi keçmişə qayıdaraq XV əsr Fransa həyatını təsvir edir. V.Hüqonun roman yardıcılığını təhlil edən Ə.Ağayev belə bir fikir səsləndirir ki, V.Hüqo, “Paris Notrdam kilsəsi” istisna edilərsə, digər romanlarının hamısında öz müasir cəmiyyətini hərtərəfli təhlil edir [1]. Təbii ki, bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Hadisələr keçmiş tarixdə baş verə bilər, amma müəllif yaşadığı dövrün problemlərini qabardaraq göz önünə sərmək niyyətində olmuşdur. Bu ədəbi priyomdan ədəbiyyatımızda M.F.Axundzadə “Aldanmış kəvakib”, C.Məmmədquluzadə “Dəli yığıncağı” əsərlərində uğurla istifadə etmişlər. M.Cəfər “Paris Notrdam kilsəsi” əsərini təhlil edərkən düzgün qeyd edirdi ki, bu tarixi əsərdə XV əsr Fransası, XI Lüdovik dövrü təsvir edildiyinə baxmayaraq, əsərin ideyası müasirləşdirilmiş, mövcud ictimai quruluşa, İyul monarxiyasına qarşı çevrilmişdi [3, s.141].

V.Hüqonun böyük məhəbbətlə yaratdığı qaraçı qızı Esmiralda və fiziki cəhətdən qüsurlu Qvazimoda obrazı müəllifin romantik, humanist düşüncələrinin daşıyıcıları idi. Ə.Sultanlının da qeyd etdiyi kimi, Qvazimodanın zahiri eybəcərliyi və mənəvi gözəlliyi ilə Klod Frollonun, zadəgan Febin zahiri gözəllikləri ilə daxili, mənəvi eybəcərlikləri bir ziddiyyət təşkil edir, amma müəllif daxili gözəlliyin, mənəvi zənginliyin qələbə çalacağına həmişə inanır [11, s.69]. Akademik M.Cəfər isə əsərin “insanlığa fəryad edən”, “ziddiyyətlərlə dolu olan həyatdan ancaq məhəbbət xilas edə bilər” ideyasını utopik bir fikir kimi dəyərləndirmişdir [3, s.141].

Real həyat hadisələri əsasında yazılmış “Edama məhkumun son günü”, “Klod Qe” romanlarında V.Hüqo Qvazimodanın əzab səhnəsindən daha qorxulu səhnələr yaratmışdır. Hər iki romanda humanist yazıçı ölüm cəzasının əleyhinə çıxış edir. Edama məhkum edilmiş adamın ruhi iztirablarını, fiziki əzablarını real təsvir etməklə, müəllif ölüm hökmünə qarşı çıxırdı. Ə.Sultanlı V.Hüqonun yaradıcılığını təhlil edərkən maraqlı müqayisə apararaq yazırdı: “Klod Qe” hekayəsi “Səfillər” romanının ilk və məhdud sxemasıdır [11, s.70]. Bu əsərlərin müqayisəsinə toxunan digər ədəbiyyatşünas-alim M.Cəfər də Ə.Sultanlının fikirlərinə yaxın fikirlər səsləndirir: “*Hüqonun sonradan yazdığı “Səfillər” romanında Jan Valjanın həbsi və ölüm cəzasına məhkum edilməsi səhnələri fəhlə Klodun həyatını xatırladır*” [3, s.142].

Maraqlıdır ki, siyasi məsələlərə görə mühacir həyatı yaşamağa məcbur olan V.Hüqo ən böyük romanları üzərində məhz həmin illərdə çalışmışdır. 1860-cı illərdən başlayaraq ədib böyük ictimai romanlar üzərində işləyir. “Səfillər” (1862), “Dəniz zəhmətkeşləri” (1866) və “Gülən adam” (1869) romanları bu dövrün məhsullarıdır. “Səfillər” romanını təhlil edən Ə.Ağayev əsəri böyük epopeya dərəcəsinə yüksələn, yalnız roman janrının deyil, habelə digər ədəbi janrların da ünsürlərindən ustalıqla istifadə edilərək yaradılan ictimai roman kimi dəyərləndirmişdir [1]. M.Rəfil çox gözəl qeyd etmişdir ki, “Səfillər” bir roman deyil, bəlkə, bir fikir vəhdəti və bu fikri təcəssüm edən qəhrəman vəhdəti ilə birləşdirilmiş bir neçə romandan ibarətdir [8]. M.Cəfər də beş hissədən ibarət əsəri epopeya adlandırmışdır [3, s.147]. Qərb ədəbiyyatı üzrə o zamanın ən güclü mütəxəssisləri öz təhlillərində doğru qənaətə gəlmişdilər; həqiqətən, romanda məhdud bir hadisə deyil, səfalət içində yaşayan xalqın həyatı, XIX əsrin birinci yarısındakı Fransa bütün ziddiyyətləri ilə göstərilirdi. Əsərin müqəddiməsində müəllif romanın əsas ideyasını belə izah edirdi: “*Nə qədər ki, əsrimizin üç əsas məsələsi həll edilməmiş qalacaq, yəni kişilər işçi sinfinə mənsub olduqları üçün əsarət altında yaşayacaq, qadınlar ac ol-*

duqlarına görə alçalacaq, uşaqlar cəhalət qaranlığı içərisində solub saralacaq, nə qədər ki, cəmiyyətin bəzi təbəqələrində ictimai təzyiq baş alıb gedəcək, bir sözlə, nə qədər ki Yer üzündə ehtiyac və nadanlıq davam edəcək, o vaxta qədər, bəlkə də, bu cür kitablar mənfəətsiz olmayacaq” [4, s.1].

Yazıcının irəli atdığı bu üç ictimai problem əsərin üç əsas surətinin: Jan Valjan, Fantina və Qavroşun simasında öz bədii əksini tapmışdır. M.Cəfər romandakı obrazların təhlilindən sonra V.Hüqonun demək istədiyi fikirləri çox gözəl ümumiləşdirmişdir: *“Səfillər”də təsvir olunan bütün sadə insanlar yüksək ruhlu, namuslu, xeyirxah, sevimli insanlardır. Onlar yaşamağa qadir və layiq adamlardır, həyatın əsl sahibləridir. Lakin ədalətsiz cəmiyyətdə onlar bir yığın tüfeylinin əsiri olmuş, azadlıqdan, səadətdən məhrum, yurdsuz səfillərə çevrilmişlər*” [3, s.151]. Tədqiqatçıların hər biri demək olar ki, araşdırmalarında böyük fransız yazıçısının sevgi ilə qələmə aldığı obrazları yenidən böyük məhəbbətlə təhlil etmiş, səfilləri, yurdsuzları, yoxsulları istismar edən sahibkarlara, mütləqiyyət qanunlarına qarşı oxucuda bir daha nifrət və qəzəb hissi oyatmışlar.

Viktor Hüqonun son böyük romanı “Doxsan üçüncü il” mövzusunun 1793-cü ildə baş vermiş Vandey üsyanından almışdır. M.Cəfərin fikrincə, bu əsər *“Hüqonun inqilabi mövzuda yazmış olduğu əsərlərin ən qüvvətli idi”* [3, s.153]. Yaradıcılığı boyu insanları sülhə, sevgiyə, barışa çağıran ədib son romanında da humanist düşüncələrinə sadıq qalmışdır. M.Rəfilinin düzgün olaraq qeyd etdiyi ki, bu romanda Fransa inqilabının coşğun günləri təsvir olunur, respublika uğrunda çarpışan insanların, inqilab əsgərlərinin cəsur surətləri yaradılır. Lakin bununla belə, Hüqo yenə də insanları mərhəmətə çağırırdı [8].

Fransız yazıçısının romanlarının Azərbaycan dilinə tərcüməsi 1920-ci illərin sonuna təsadüf edir. Belə ki, Rəfilinin yazdığı “Gülən adam”(1927), “Paris Notrdam kilsəsi” (1936), “Doxsan üçüncü il” (1948) romanlarını Azərbaycan dilinə tərcümə edir. Anadan olmasının yüz əlli illik yubileyi münasibətilə mətbuatda silsilə məqalə ilə çıxış etməklə yanaşı, ədəbiyyatşünaslarımız yenidən V.Hüqonun əsərlərinin bəzilərini tərcümə etdilər. M.Rəfilinin tərcüməsilə 1958-ci ildə məşhur “Səfillər” əsərinin I-II hissələri, 1963-cü ildə Y.Musayevin tərcüməsilə “Səfillərin” III-IV hissələri, 1964-cü ildə “Səfillər” əsərinin V hissəsi işıq üzünə çıxdı. 1963-cü ildə H.Qasımzadə ədibin “Büq Jarqal” əsərini, Ş.Zaman 1976-cı ildə “Klod Qe” əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etdilər.

Dünya ədəbiyyatında bənzəri olmayan bir çox romanlar müəllifi, tənqidi realizm cərəyanının görkəmli nümayəndəsi Çarlz Dikkensin (1812-1870) yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslarımızın diqqətindən kənar qalmışdır. Onun əsərlərinin tərcümə olunmaması da tədqiqatların olduqca az olmasına böyük təsir göstərmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, 1950-ci illərə qədər ingilis yazıçısının Azərbaycan dilinə heç bir əsəri tərcümə olunmamışdır. Ədibin ilk tərcümə olunmuş əsəri 1955-ci ildə “Böyük ümidlər” romanından “Pip” adlı parça olmuşdur. Bundan sonra yazıcının yaradıcılığı ilə bağlı bəzi tədqiqatlar aparılmışdır. M.Bəktaşinin ölümünün yetmiş illiyi münasibətilə məqalə ilə çıxış etmişdir. Həcm etibarilə böyük olmayan bu məqalədə tədqiqatçı ingilis ədibinin həyat və yaradıcılığının əsas məqamlarını vurğuluya bilmişdir [2]. Məlumdur ki, Ç.Dikkens əzablı gənclik illəri keçirmiş, kiçik yaşlarından fabriklərdə işləməyə məcbur olmuşdur. Bu çətinliklər Ç.Dikkensin fəhlələrin həyatını, iş şəraitini öyrənməsinə, gələcəkdə bu həyatı doğru təsvir etməsinə böyük kömək etmişdir.

1836-cı ildə “Bozun oçerkləri” adlı ilk kitabı Ç.Dikkensə böyük uğur gətirmiş, bundan ruhlanan müəllif daha məhsuldar çalışmışdır. Həmin ildə o, “Pikvik klubunun qeydləri” adlı yeni kitabını nəşr etdirmiş və bir-birinin ardınca “Oliver Tvist” (1837), “Nikolas Nikklbi” (1838), “Qədim dövrlər dükanı” (1839), “Barnabi Rac” (1841) romanlarını qələmə almışdır. M.Bəktaşinin ingilis yazıçısının bu dövrdə yazdığı əsərlərini təhlil edərkən doğru qeyd etmişdir ki, ümumən bu əsərlərdə müəllif özünün yumor və satira sahəsindəki bacarıq və orijinallığını, uşaq psixologiyasını gözəl bildiyini sübut etmişdir. Bu əsərlərində müəllif burjuaziya cəmiyyətindəki çirkinlikləri, uşaq əməyi istismarçıların qəddarlığını böyük bir bacarıq və talantla təsvir etmişdir [2].

1840-cı illərin əvvəlində Çarlz Dikkensin yaradıcılığında fasilə yaranır. Qərbi Avropada, eləcə də İngiltərədə baş verən siyasi və ictimai hadisələr və proseslər yazıcının dünyagörüşünə birbaşa təsir edir. Bu dövrdə İngiltərədə dəhşətli yoxsulluq hökm sürürdü, xalq böyük mərhumiyyətlər içərisində yaşayırdı ki, bu da təbii olaraq cəmiyyətdə sinifləşmə prosesini sürətləndirir və onların arasında olan münasibətləri dərinləşdirirdi. Cəmiyyətdə gedən bütün bu proseslər Ç.Dikkensdə tənqidi münasibət

formalaşdırırdı. 1848-ci ildən sonra görkəmli yazıçı bir sıra sosial məzmunlu əsərlər yazır. Bunlardan, xüsusilə, “Soyuq ev” (1852), “Ağır zamanlar” (1854), “Balaca Dorrit” (1856) romanları diqqətə layiqdir. Bu romanlarından sonra demək olar ki, müəllifin yaradıcılığı süqut etmiş, heç bir irihəcmli əsər yazmamışdır.

M.Bəktaş Ç.Dikkensin son əsərlərindən danışarkən dövrünün ədəbiyyat qarşısında qoyduğu tələblərə uyğun olaraq “Ağır zamanlar” əsərində əsas xətti təşkil etməyən fəhlələrin üsyanı hissəsini qabartmışdır. Tədqiqatçı özü məqalənin sonrakı hissələrində Ç.Dikkensin əslində üsyanlara qarşı olduğunu belə dilə gətirmişdir: *“Bu əsərində (“Ağır zamanlar”) avtor ümumiləşdirici bir tonda Bonderbi obrazı ilə istismarçıları tənqid edir. Lakin avtor cəmiyyətin düzəlməsi üçün Bonderbilərin yox olmasını deyil, onların tərbiyələnməsini lazım bilir. Avtor göstərir ki, Bonderbilər mərhəmət və insani qəlbə malik olmalı, fəhlələrə qarşı qəddar olmamalıdır. Fəhlələr isə hər bir ehtiyaclarını silaha əl atmadan sazişlə düzəltməlidirlər. Bununla cəmiyyət Dikkensə görə düzəlməlidir. Bu, əlbəttə, utopiyadır və Dikkensə bu təsir utopik sosialistlərdən gəlir”* [2]. Əlbəttə tədqiqatçının bu qənaəti daha çox dövrün sosialist ideologiyasından qaynaqlanırdı. Kapitalist dünyasına sosialist realizmi mövqeyindən yanaşma, ideoloji qənaətləri, yazıçı yaradıcılığına kompleks verməmişdir. Zaman isə Ç.Dikkensin fikirlərində yanılmadığını təsdiq etdi. Məmməd Bəktaşının araşdırmalarında bəzi nöqsanlı cəhətlər olsa da, Ç.Dikkens yaradıcılığının öyrənilməsində ilk iş kimi diqqətə layiqdir. Qeyd etməliyik ki, XX əsrin ikinci yarısında ingilis yazıçısının bütün məşhur əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur.

Fantastik roman janrı ədəbiyyatşünaslarımızın tədqiqatlarında. Elmi-fantastik roman janrının yaradıcılarından biri görkəmli fransız yazıçısı Jül Vernin (1828–1905) yaradıcılığı da ədəbiyyatşünaslığımızın tədqiqat obyektlərindən olmuşdur. Elmin sürətli inkişafı və yenilikləri Jül Vernə tükenməz material vermişdir. O, bu materialı bədii sözün gücü ilə canlandıraraq bir-birindən maraqlı əsərlər qələmə almışdır. Məlumdur ki, XIX əsrdə dünyanın bir çox ölkələrində elm sürətlə inkişaf edir, fizika, kimya, astronomiya sahəsində bir çox ixtiralar, təbiət elmlərində yeni nailiyyətlər əldə edilirdi. Elmin belə sürətlə inkişafı ədəbiyyata birbaşa təsir göstərir, elmi-fantastik roman janrının yaranmasına təkan verirdi. 1863-cü ildə yazıçının “Beş həftə hava şarında” adlı elmi-fantastik romanı çapdan çıxır və az müddətdə onu bütün dünyada məşhurlaşdırır. Yazıçı birinci romanın yazılmasından 1870-ci ilə qədər yeddi böyük roman yazmışdır. Kosmik və sualtı gəmilərin hələ ixtira olunmadığı bir dövrdə əsərlərində bir qayda olaraq kosmosa uçuş, Yerə dərinliklərinə səyahət və bu kimi macərələri qələmə alan Jül Vernin ən məşhur əsərlərindən “Yerə mərkəzinə səyahət” (1864), “Kapitan Qrantın uşaqları” (1867), “20 000 lyö su altında” (1870), “Səksən gün dünya ətrafında” (1873) romanlarını misal göstərmək olar. Fransız yazıçısı YUNESKO-nun Index Translationum adlı, bütün dövrlərin ən çox tərcümə olunmuş müəlliflər siyahısında ikinci yerdə qərarlaşıb [12]. Əlbəttə hər bir xarici yazıçının ədəbiyyatşünaslığımızda araşdırılması onun əsərlərinin tərcüməsindən və milli ədəbi prosesdə elmi dövriyyəyə daxil olmasından başlayır. Bu mənada J.Vernin Azərbaycan ədəbi prosesində həm əsərlərinin tərcüməsi və nəşri, həm də araşdırılmasını uğurlu hesab etmək olar. Ancaq onun əsərlərinin tərcüməsi əsasən ötən əsrin birinci yarısından başlayıb sona qədər davam edibse, araşdırılması daha çox ikinci yarısına təsadüf edir. Jül Vern Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da əsərləri ən çox tərcümə edilən avropalı yazıçıdır. Ədibin əsərləri ilə Azərbaycan oxucuları ilk dəfə ötən əsrin otuzuncu illərində tanış olmuşdur. 1930-cu ildə S.Məlikovun tərcüməsində “Kapitan Qrantın uşaqları”, “On beş yaşında kapitan” romanları dilimizə tərcümə olunur və nəşr edilir. 1936-cı ildə İ.Nəfisi fransız ədibin “Gizli ada”, “Sirli ada” əsərlərini, M.Ənvər də həmin ildə “Gizli ada” əsərini yenidən tərcümə etmişdir. 1948-ci ildə M.S.Təhmasib “80000 kilometr su altı ilə” əsərini gözəl tərtibatda tərcümə etmişdir. Həmin ildə C.Məcnunbəyovun tərcüməsində “Kapitan Qrantın uşaqları” romanı yenidən işıq üzünə çıxmışdır. XX əsrin ikinci yarısında da Jül Vernin əsərləri dəfələrlə tərcümə və nəşr olunmuşdur.

Jül Vern öz elmi-fantastik romanlarında yalnız elmi ixtiralardan, kəşflərin böyük və işıqlı gələcəyindən bəhs etməklə kifayətlənməmişdir. O, eyni zamanda elmin nailiyyətlərindən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edən iki cəbhəni qarşı-qarşıya qoymuşdur. Müəllif insanlığın gələcəyinə, onun xoşbəxtliyinə xidmət edən humanist, qabaqcıl elmin tərəfdarı kimi çıxış edir. Nəbi Xəzri yazıçının obrazlar aləmindən danışarkən, çox haqlı olaraq qeyd etmişdir: *“Jül Verndə elmin qüdrətinə böyük*

inam vardı. Onun bir çox əsərlərinin qəhrəmanı olan alimlər nəcib hissli, təmiz ürəkli, dərin kamallı, elm yolunda hər bir məhrumiyyətə və fədakarlığa hazır olan insanlardır. Jül Vern özünün arzu və ideallarını ifadə edən bu qəhrəmanları böyük ilham və səmimiyyətlə təsvir edir, elmdən dağdıcılıq, müharibə, ticarət və qazanc məqsədləri üçün istifadə edənlərdən qəzəb və nifrətlə bəhs edir. Murdar irqçilik nəzəriyyəsinin sağalmaz xəstəliyinə tutulmuş adamları yazıçı ciddi tənqid etmişdir” [5]. Jül Vern Hüqo Vernbak və Herbert Uellslə birlikdə Avropa ədəbiyyatında elmi fantastika janrının əsasını qoymuşdur.

Qəhrəmanlıq mövzusunda elmi fantastik romana kimi Avropa ədəbiyyatında müxtəlif mövzulu, rəngarəng obrazlar aləmi olan bu janr J.Vernin yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbi prosesinə daxil olmuşdur. Lakin bu yazıcının da əsərləri dilimizdə bir neçə dəfə çap olunmasına rəğmən, haqqında geniş araşdırmalar aparılmamışdır.

Nəticə / Conclusion

Doğrudur, bu araşdırmalarda bir səthilik və sistemsizlik özünü aydın göstərir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, bu tədqiqatlar müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın ilk nümunələri idi və sonrakı tədqiqatların aparılmasında ilk mənbə rolu oynayırdı. XX əsrin ikinci yarısında tərcümə işləri davam etdirilmiş, Avropa romanları ilə Azərbaycan romanları müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Avropa romanlarının tərcüməsi və aparılmış tədqiqatlar Azərbaycan yazıçılarının bədii zövqünün formalaşmasında, yeni yaradıcılıq uğurlarının qazanılmasında, Azərbaycan oxucusunun dünya ədəbiyyatının dəyərli nümunələri ilə tanışlığında böyük rol oynamışdır.

Ədəbiyyat / References

1. Ağayev Ə. Don Kixot. Bakı: “Ədəbiyyat qəzeti”, 1955, 5 fevral.
2. Bəkaşi M. Carlz Dikkens. Bakı: Şərq qapısı, 1940, 9 iyun.
3. Cəfər M. Mütəfəkkirin şəxsiyyəti. Bakı: Azərənəşr, 1966.
4. Hüqo V. Səfillər. Tərcümə edəni: M.Rəfili. Bakı: Maarif, 1987.
5. Xəzri N. Jül Vern. Bakı: “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1955, 26 mart.
6. Nağıyev C. Acı həqiqətlərin nəğməkarı – Çarlz Dikkens. Dikkens Ç. Oliver Tvistin macərələri. Bakı: Çarşıoğlu, 2005.
7. Rəfili M. Servantes və onun “Don Kixot” əsəri, M.Servantes. Saavedra-Lamançlı Don Kixot, II nəşri. Bakı: 1934.
8. Rəfili M. Dünya ədəbiyyatının ölməz əsəri. Bakı: “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1955, 10 mart.
9. Servantes S.M. Lamançlı Don Kixot. Tərcümə edəni: P.Xəlilov. Bakı: Qanun, Əli və Nino, 2011.
10. Sultanlı Ə. Məqalələr. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1971.
11. Sultanlı Ə. Böyük fransız yazıçısı Viktor Hüqo. Bakı: “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1952, № 3.
12. https://az.m.wikipedia.org/wiki/Jül_Vern

Европейские романы в литературно-эстетической мысли азербайджанских литературоведов

(на основе исследований, проведённых в первой половине XX века)

Лейла Рамазанова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: leylamuellim@gmail.com

Резюме. Одной из проблем, связанных с изучением азербайджанской филологической мысли в первой половине двадцатого века, была европейская литература, особенно европейские романы. Об этих романах, переведенных на наш язык, публиковались новые исследования и статьи.

В нашей литературе есть ценные исследования М.Рафили, А.Султанлы, П.Халилова о «Дон Кихоте», который считается первым европейским романом. В этих исследованиях жизнь и творчество Мигеля де Сервантеса изучались в хронологическом порядке, правильно оценивалась его роль в испанской и мировой литературе.

Жанр романа стал ведущим жанром в Европе с XIX века, и возникли различные его виды. Одним из самых известных мастеров романа этого периода является великий французский писатель В.Гюго, прошедший неоднозначный и богатый творческий путь. Романы «Собор Парижской Богоматери» и «Отверженные» всегда были в центре внимания наших учёных-литературоведов. М.Рафили охарактеризовал роман «Собор Парижской Богоматери» как сагу, воспевающую гениальность французского народа. Наиболее влиятельные исследователи западной литературы того времени пришли к правильному выводу, проанализировав роман «Отверженные»; действительно, роман был не ограниченным событием, а жизнью людей, живущих в бедности, со всеми противоречиями Франции первой половины XIX века.

Жюль Верн – европейский писатель, чьи произведения переведены в наибольшем количестве в азербайджанской литературе. От темы героизма до научно-фантастического романа, этот жанр, представляющий собой мир красочных образов на разные темы в европейской литературе, вошел в азербайджанский литературный процесс с творчеством Ж.Верна.

Ключевые слова: Азербайджан, Европа, литература, роман, исследование